

РОЛЬ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ У МІЖНАРОДНІЙ ВЗАЄМОДІЇ КРАЇН ЄВРОПИ

Аналіз тенденцій міжнародних відносин європейських країн свідчить про провідний вплив великих держав на процеси і правила міжнародної взаємодії. Порівняльний аналіз тенденцій міжнародних відносин у європейській підсистемі за різних структурних умов виявляє відмінні рівні конфліктності. Політика Росії переслідує мету прискорення переходу до багатополлярної міжнародної системи. Ці дії спричинили кризу європейської безпеки та блокування правил і нормативів, встановлених у попередню історичну епоху.

Ключові слова: війна, мир, конфлікт, міжнародна система, великі держави, світова війна, біполярність, багатополлярність.

Роль великих держав в міжнародному взаємодії країн Європи

Аналіз тенденцій міжнародних відносин країн Європи свідчить про домінуючий вплив великих держав на процеси і правила міжнародного взаємодія. Сравнительный анализ тенденций международных отношений в европейской подсистеме показывает различные уровни конфликтности при разных структурных условиях. Нынешняя политика России преследует цель ускорения перехода к многополярной международной системе. Эти действия вызвали кризис европейской безопасности и сопровождались блокированием правил и нормативов, установленных в предшествующую историческую эпоху.

Ключевые слова: война, мир, конфликт, международная система, великие державы, мировые войны, биполярность, многополярность.

Great powers and international interaction between the European countries

Analysis of trends of international relations between the countries of Europe testifies the dominant influence of major powers on the processes and rules of international interaction. Comparative analysis of trends of international relations in the European subsystem indicates various levels of conflict under different structural conditions. The current policy of Russia aims at accelerating the transition to a multipolar international system. This course have caused a crisis in European security and led to the destruction of the rules and standards set in the previous historical epoch.

Keywords: war, peace, conflict, international system, great powers, world war, bipolarity, multipolarity.

В ході своєї еволюції європейська міжнародна система пройшла декілька етапів, що мали власні визначальні риси та специфічні ознаки. Кожному з цих етапів були властиві такі характеристики як своєрідність розстановки сил та наявність базових мотивацій, що визначали позиціонування великих держав. При цьому, як свідчить емпіричний досвід, кожний з таких етапів позначався відносною стабільністю розстановки сил. В свою чергу відносини між провідними країнами слугували провідним чинником, який визначав зміст та

тенденції міждержавної взаємодії, що прямо чи опосередковано охоплювала ширше коло учасників, включаючи середні та малі держави регіону. Метою статті є аналіз специфіки впливу великих держав на європейські міжнародні відносини в період з 1930-х рр. до середини 2010-х рр.

В дещо схематизованому вигляді, напередодні Першої світової війни в міжнародних відносинах спостерігалися явища та тенденції, зумовлені зростанням впливу суперечностей економічного характеру. Спочатку великі держави Європи прагнули вирішувати їх у позаєвропейському ареалі. Коли ж можливості розширення впливу європейських держав в позаєвропейському просторі було вичерпано, на зміну хиткому й досить умовному «європейському концерту» провідних держав прийшла практика створення союзів і коаліцій, що знаменувало суттєву корекцію методів політичної взаємодії та звуження операціональних можливостей дипломатії.

Напередодні та на початку Другої світової війни інтереси більшості провідних держав зберігали ознаки, зумовлені багатоцільовим суперництвом головних акторів та суттєвими розходженнями між їхніми зовнішньополітичними цілями. Політична риторика урядів окремих держав мала демонстративно-апологетичний характер, що частково приховувало справжні інтереси сторін. В структурному відношенні міжнародна система мала поліцентричний характер, а в політико-ідеологічному сенсі, без урахування периферійних країн, складалась з трьох основних компонентів – буржуазних демократій, комуністично-більшовицького СРСР та блоку держав з нацистським, фашистськими і воєнно-дикторськими режимами, спорідненість яких засвідчили Анतिकомінтернівський пакт і вісь Берлін-Рим-Токіо.

Практика взаємодії великих держав напередодні та впродовж двох світових війн суттєво виходила за межі правил міжнародних відносин мирного часу. Для досягнення зовнішньополітичних цілей, розширення контрольованих територій та забезпечення економічних претензій все більшою мірою залучалося пряме використання сили.

За спостереженням відомого англійського вченого та дипломата Е. Карра (1892–1982 рр.), в політиці урядів під час міжвоєнної системної кризи знайшли втілення реалістичний та утопічний підходи. Такий погляд на події міжвоєнного періоду суттєво відрізнявся від методик традиційних реалістичних шкіл, що переймалися розробкою та обґрунтуванням «правил» взаємодії в міжнародних відносинах, які в свою чергу видавалися за природні й dokonані. Виходячи з протиставлення «реалізму» та «утопізму», Е. Карр стверджував, що реалізм був «реалістичним» саме тоді, коли він відстежував матеріально підтвержене та історично неминуче зіткнення інтересів великих держав [1, р. 77], що й становило головний зміст процесів передвоєнного періоду.

Особливості міждержавних відносин напередодні та в роки Другої світової війни

Загострення конкуренції під час світової економічної кризи 1929-1933 рр. та суттєві розбіжності в підходах окремих акторів гальмували формування коаліцій за економічними інтересами. Впродовж 1930-х рр. загальний контекст міждержавних відносин свідчив про перевагу тактичних міркувань та пошук проміжних угод між окремими провідними акторами, які до певного часу уникали міцних союзницьких зобов'язань. На загал у тогочасних міжнародних відносинах переважали мотиваци, що спонукали урядові кола європейських держав здебільшого до індивідуального позиціонування та пошуку ситуативних тактичних вигод, аніж до формування тривких багатосторонніх альянсів. Міцніші зв'язки з суттєвим часовим випередженням встановлювалися між державами-ревiзiонiстами, які наполягали на перегляді статус-кво та розширенні сфери власного територіального та політичного контролю. В Європі до таких держав належали Німеччина та Італія та напівєвропейський СРСР. Зближення позицій їх правлячих кіл з часом призвело до узгодження планів експансії по основних географічних напрямках.

Напередодні Другої світової війни Німеччина та дещо меншою мірою Італія не надто переймалися приховуванням своїх експансіоністських намірів, які стосувалися перегляду територіального устрою Європи та захоплення

колоніальних володінь колишніх переможців у Першій світовій війні. В свою чергу, позиція правлячих кіл Великої Британії та Франції загалом ґрунтувалася на локарнських договорах щодо спільних гарантій кордонів, підписаних у Лондоні 1 грудня 1925 р. Локарнський пакет угод включав Рейнський гарантійний пакт за участю Німеччини, Великої Британії, Франції, Бельгії та Італії, франко-німецький, німецько-бельгійський, німецько-польський та німецько-чехословацький договори про арбітраж, франко-польський та франко-чехословацький гарантійні договори.

Чинність локарнських договорів була суттєво підірвана «пактом чотирьох» (1933 р.), який передбачав узгодження політики Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції в міжнародних справах. Сама постановка в площині дипломатії питання про можливість перегляду договорів, укладених унаслідок Першої світової війни полегшила вихід Німеччини з локарнських договорів та перегляд воєнних обмежень, накладених Версальським мирним договором 1919 р.

Суттєвим кроком до військово-політичного співробітництва Німеччини з Італією та Японією стало укладення низки двосторонніх домовленостей. Невдовзі після підписання договору про дружбу між Німеччиною та Італією (25-26 жовтня 1936 р.) їх уряди проголосили встановлення союзу, що уособлював спільні наміри щодо перегляду європейського порядку. 1 листопада Б.Муссоліні патетично проголосив, що всі інші європейські країни, що прагнуть миру, тепер мають обернутися довкола осі Берлін-Рим [2, р. 153].

Початкова основа відносин між Німеччиною та Японією була закладена Антиконтинентальським пактом (25.11.1936 р.). Хоча пакт мав виразне ідеологічне антикомуністичне забарвлення, Ф.Рузвельт розглядав його як ознаку геополітичних прагнень Німеччини, Японії та Італії, спрямованого на встановлення світового панування [3, р. 36]. Відчувши безмежність намірів Гітлера, Рузвельт мав цілком доречні сумніви щодо мудрості політики умиротворення Н.Чемберлена та зрозумів, що небезпеку нацизму може зупинити лише авторитетна загроза силою [4, р. 105, 179].

Подальшими віхами поступового становлення політико-ідеологічної солідарності трьох держав стали приєднання Італії до Анतिकомінтернівського пакту (06.11.1937 р.), укладення німецько-італійського т.зв. «Сталевого пакту» (22.05.1939 р.), підписання Тристороннього договору 1940 р. та залучення до цих договорів-декларацій урядів низки країн-сателітів у Європі та Азії.

Попри прямі зобов'язання, передбачені Версальським мирним договором (1919 р.) та локарнськими угодами (1925 р.), уряди Франції та Великої Британії утримувалися від дійової відсічі планам і заходам Німеччини, починаючи з введення німецьких військ до Рейнської області (07.03.1936 р.). Саме тоді, на думку У. Черчілля, була знехтувана нагода зупинити руйнування А. Гітлером європейського порядку «без серйозної війни» [5, с. 93].

Продовженням цього курсу, який зрештою привів Францію до воєнної поразки, стала згода урядів Франції та Великої Британії на окупацію Австрії (1938 р.), Судетської області, Чехії та Моравії (1938–1939 рр.) й фактична відмова від виконання гарантій безпеки, наданих Польщі (1939 р.). В умовах очевидного наближення великої війни в Європі, 27 березня 1939 р. уряди Великої Британії та Франції попередньо узгодили параметри взаємної воєнної допомоги, проте їх дипломатія зєерігала орієнтацію на подальші поступки Німеччині з метою уникнення втягнення своїх країн до воєнних дій. Підтвердження англо-французьких гарантій безпеки Польщі, Румунії та Греції не зупинило розширення експансії Німеччини та Італії в Європі. Реагуючи на укладення додаткових угод про гарантії незалежності Польщі, в квітні 1939 р. Гітлер використав їх як привід для денонсації німецько-польського договору про ненапад (1934 р.), морської угоди з Англією (1935 р.) та пригрозив нормалізацією відносин з СРСР [6, с. 63-64]. Однак навіть такий прояв відверто ворожої позиції не відвернув уряди Великої Британії та Франції від спроб досягти чергового тактичного компромісу з Берліном.

Тодішня офіційна радянська позиція полягала в тому, що зупинити агресію може лише союз Англії, Франції та СРСР на підставі чітких взаємних зобов'язань, однак зазначений підхід радянського керівництва не дістав

підтримки в Лондоні та Парижі, які не довіряли Москві й тому не бажали йти на угоду з Москвою. Уряд СРСР не погоджувався з тим, що обіцяючи захист Польщі та Румунії, Англія і Франція фактично захищають західний кордон СРСР. Відзначалося, що Англія і Франція мають пакт про взаємодопомогу з Польщею, яка зобов'язана захищати Англію і Францію від агресії. Румунія, що має союзний договір з Польщею, буде повинна зіграти роль непрямого союзника Англії і Франції. Проте СРСР, не маючи пакту взаємодопомоги ні з Англією і Францією, ні з Польщею, «має взяти на себе зобов'язання надати допомогу всім цим трьом державам, не отримуючи від них ніякої допомоги. Причому в разі агресії, спрямованої прямо проти СРСР, останній буде змушений обходитися лише своїми власними силами» [7].

Запізніла згода урядів Великої Британії та Франції на переговори про умови взаємодії з СРСР влітку 1939 р. мотивувалася спробою утримати Німеччину від активних воєнних дій хоча б до осені 1939 р. та запобігти можливому радянсько-німецькому зближенню. Беручи до уваги невиконання гарантій безпеки, наданих Чехословаччині, нечіткість англо-французьких пропозицій щодо воєнної взаємодопомоги та відверто ворожу позицію уряду Польщі, Москва використала ці переговори як чинник дипломатичного тиску на Берлін. Кінець кінцем, тактика ситуативного балансування, попри усвідомлення небезпеки великої війни, зумовила очікувану невдачу тристоронніх англо-франко-радянських переговорів. Керівництво СРСР надало перевагу виразно альтернативному рішенням в формі підписання договору про ненапад з Німеччиною та додаткового секретного протоколу, яким розмежовувалися сфери радянсько-німецьких інтересів у Східній Європі (23.08.1939 р.)

Як напередодні, так і на початковому етапі війни (1939–1941 рр.) діапазон збігу та розбіжностей в інтересах провідних держав залишався надзвичайно широким. Попри досягнення суттєвих компромісів та узгодження на певних етапах позицій сторін, проблемними залишалися не тільки відносини між СРСР та Німеччиною, що мали ознаки тимчасового компромісу, але й відносини між

Німеччиною та Японією, які містили певні зобов'язання союзницького характеру. Не зайве нагадати, що Й. фон Ріббентроп і В. Молотов уклали договір про ненапад, що суперечив положенням секретного німецько-японського протоколу до Антикомінтернівського пакту, коли тривали бої між СРСР та Японією на Халхін-Голі (Монголія).

Так само, союзницькі відносини між Великою Британією та Францією, які базувалися на угоді про обопільні гарантії від 19.03.1936 р., підлягали поточному узгодженню та корекції відповідно до розвитку подій. Утім, незважаючи на створення низки англо-французьких координаційних органів (верховна союзна рада, вищий військовий комітет, координаційний економічний комітет), ефективність першої антинімецької коаліції виявилася незначною. Після капітуляції Франції (22.06.1940 р.), окрім Великої Британії та англійських домініонів її учасниками вважалися емігрантські уряди дев'яти окупованих нацистами європейських держав.

Обов'язкові елементи позиціонування великих держав напередодні та під час війни включали такі елементи, як декларування стратегій і планів збереження миру; визначення головних політичних цілей; створення на папері союзів та коаліцій; узгодження форм квазісоюзницьких відносин. Визначення спільних цілей держав у війні вважалося принциповою ознакою таких відносин. Проте набір політико-аксіологічних питань, пов'язаних з визначенням спільних позицій великих держав, мав нестійкий характер і міг змінюватися залежно від тактичних обставин. У цьому сенсі найповнішим виглядав збіг декларації про інтереси Німеччини та Італії, що виявилось ще напередодні й на початковому етапі війни в Європі. Центральною дипломатичною акцією першого періоду війни, яка в структурно-просторовому відношенні на папері задекларувала об'єднання різних театрів військових дій, стало підписання Берлінського пакту трьох держав (27.08.1940 р.). Договір Німеччини, Італії та Японії встановив вісь Берлін-Рим-Токіо з відповідним розподілом сфер загарбання на європейському та азійському театрах. У договорі визначалося, що в разі нападу якоїсь держави, яка на час укладення

пакту «не брала участі в європейській війні та в японо-китайському конфлікті», всі три країни мали надавати одна одній допомогу всіма засобами (політичними, економічними та воєнними), які були в їх розпорядженні (Ст. 3), чого до речі, ніколи не відбувалося в дійсності. Водночас ст. 5 договору передбачала, що пакт не стосується «політичного курсу», що існував між кожним з трьох учасників пакту (Японією, Німеччиною, Італією) та Радянським Союзом [8, с. 117], що, у свою чергу, зводило нарівень вищезгадані «союзницькі» зобов'язання.

В свою чергу СРСР, приховуючи свої справжні наміри, визначав свій статус у війні як позицію «активного нейтралітету», уклавши з усіма державами «осі» договори про ненапад – у т. ч. з Німеччиною (23.08.1939 р.), Італією (договір про дружбу, ненапад і нейтралітет від 02.09.1933 р.) та Японією (пакт про взаємний нейтралітет від 13.04.1941 р.).

Коментуючи підписання пакту трьох держав «осі», нарком іноземних справ СРСР В.Молотов заявив, що пакт не став для Радянського Союзу «чимось особливо несподіваним, оскільки він являв собою ... оформлення вже сформованих відносин між Німеччиною, Італією та Японією – з одного боку, та Англією і Сполученими Штатами Америки – з іншого». Водночас укладення пакту знаменувало собою вступ у нову фазу війни, більш широку, ніж до його укладення: «Якщо до останнього часу війна обмежувалася сферою Європи і Північної Африки – на Заході, і сферою Китаю – на Сході, причому ці дві сфери були відірвані одна від одної, то тепер цій відірваності покладено край, бо відтепер Японія відмовляється від політики невтручання в європейські справи, а Німеччина та Італія, у свою чергу, відмовляються від політики невтручання в далекосхідні справи» [9].

Посадження європейського та азійського театрів війни з наступним приєднанням до пакту Берлін-Рим-Токіо держав, уряди яких розраховували на вигоду для себе через перемогу у війні нацистської Німеччини, фашистської Італії та мілітаристської Японії (Угорщини, Румунії, Словаччини, Болгарії, Сіаму, Хорватії, Маньчжоу-Го та уряду Ван Цзінвзя в Китаї) означало

просторову ескалацію глобального конфлікту. Фактичне поєднання європейського та азійського театрів воєнних дій відбулося внаслідок японської окупації голландських і французьких, а згодом і британських колоніальних володінь у східній та південній Азії.

Формальними актами, які завершили глобальне залучення великих держав до другої світової війни, слід вважати напад Німеччини на СРСР (22.06.1941 р.) та Японії на США. Після японської атаки на Перл Харбор Конгрес США оголосив війну Японії. Стан війни оголосили також Велика Британія, Нідерланди (уряд в еміграції), Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз, Куба, Коста-Ріка, Домініканська республіка, Сальвадор, Гондурас і Венесуела. Війну США оголосили Німеччина та Італія (11.12.1941 р.), а також їхні сателіти (Румунія, Угорщина, Болгарія).

Стосовно позиції СРСР на початковому етапі війни варто враховувати три важливих аспекти:

- Як свідчать документи тодішнього радянського уряду, реальний стан збройних сил СРСР не забезпечував мінімально достатнього рівня готовності до тотальної війни та наступальних операцій в окупованих німецькими військами країнах Європи. Тодішні урядові оцінки стану обороноздатності СРСР дезавуюють твердження істориків-ревізіоністів про підготовку Й. Сталіним «визвольного походу» Червоної Армії з метою втілення завдань «всесвітньої пролетарської революції» [10; 11; 12]. Припущення цих авторів ґрунтуються переважно на побічних аргументах та ігнорують логіку розрахунків Сталіна, який після вступу СРСР до Ліги націй включився до складного зовнішньополітичного балансування та гри на протиріччях між європейськими капіталістичними країнами, підганяючи ідеологічні мотивації під кон'юнктурні обставини. Не дарма ж Троцький звинувачував Сталіна у зраді ідей світової революції. Так само, звіти і накази наркомату оборони СРСР, що містять цілком адекватні висновки про бойову підготовку Червоної Армії [13], не дають підтвердження поширеним припущенням про підготовку вторгнення радянських військ до Європи, принаймні в планах на 1941–1942 рр.

- Процес поступового формування двох протилежних коаліцій, від участі в яких Й. Сталін свідомо дистанціювався, не підтверджує висловлені деякими істориками версії про можливість приєднання СРСР до пакту Берлін-Рім-Токіо [14].

- Попри спрямування японської експансії в бік Південно-Східної Азії, після початку війни між Німеччиною та СРСР існування німецько-японського союзу не могла не турбувати Москву. До нападу Японії на США (07.12.1941 р.), попри наявність договору про взаємний нейтралітет з Японією, СРСР вочевидь мав враховувати потенційну небезпеку виникнення другого фронту на Далекому Сході.

Напад Німеччини на СРСР та Японії на США змінив глобальну розстановку сил, зумовивши об'єктивний збіг стратегічних інтересів СРСР, Великої Британії та США як основних учасників нової антигітлерівської коаліції. Досвід діяльності антигітлерівської коаліції за участю СРСР, Великобританії і США (1941–1945 рр.) засвідчив деякі важливі тенденції та функціональні риси:

- Учасники нової коаліції, що мала глобальний характер, усвідомлювали об'єктиву потребу в активній та максимально чесній співпраці, що зумовило відносно швидкий процес узгодження й оформлення союзницьких відносин.

- Встановлення союзницьких зобов'язань супроводжувалося затвердженням цілей, до досягнення яких прагнули учасники нового коаліційного об'єднання. Ці завдання були сформульовані в Атлантичній хартії лідерів США і Великої Британії (14.08.1941 р), Декларації Об'єднаних Націй (01-02.01.1942 р.) та установчих документах ООН (конференція в Сан-Франциско, 05.04-26.06.1945 р.). Декларація Об'єднаних Націй, підписана представниками 26 держав, підтверджувала принципи Атлантичній хартії, містила зобов'язання продовжувати війну до повної перемоги над гітлеризмом та не укладати сепаратного миру з державами-учасниками Потрійного пакту держав «осі» [15].

- Союзницькі зобов'язання були закріплені в двосторонніх угодах між СРСР, Великою Британією, США та Китаєм, а також з емігрантськими урядами деяких окупованих країн (Чехословаччина, Польща, Югославія).

- На економічні відносини між країнами були поширено пільговий режим, який забезпечував постачання озброєнь і військових матеріалів (програма ленд-ліз).

- Міжсоюзницька координація у відносинах між США і Великою Британією мала більш тісний та інституційно оформлений характер, аніж взаємодія між англо-американським блоком і СРСР.

- Узгодження позицій у тристоронньому форматі забезпечувалося в режимі регулярних дипломатичних контактів та зустрічей на рівні міністрів закордонних справ. Найбільш важливі питання, включаючи відкриття другого фронту, вирішувалися на конференціях керівників СРСР, США і Великобританії в Тегерані, Ялті та Потсдамі за участю представників урядів та воєнного командування.

Згідно з рішеннями Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 р. в якості постійно діючого органу була створена Рада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Китаю та Франції (1945–1949 рр.), покликана забезпечувати узгодження позицій сторін на етапі підготовки мирних договорів та визначення основних аспектів післявоєнного врегулювання. В 1945–1946 рр. в роботі РМЗС, попри суттєві розбіжності в підходах та уподобаннях, простежувалася інерція міжсоюзницьких відносин. Однак подальший розвиток відносин між колишніми союзниками засвідчив усе відчутніше прагнення до односторонніх переваг.

Післявоєнні протиріччя політичного та ідеологічного характеру суттєво вплинули на подальшу еволюцію відносин між великими державами, які з 1946-1947 рр. поступово набували ознак «холодної війни». Втім, процес переходу міжнародної системи від поліцентричного стану до біполярності мав поступовий характер і набув ознак відносної завершеності лише зі створенням

блоку НАТО та перемогою комуністів у ході громадянської війни в Китаї (1949 р.).

Тенденції та процеси за часів біполярності

Дослідження політичних, економічних та військових форм взаємодії часів Першої світової війни, міжвоєнного періоду та Другої світової війни дозволяє розцінювати тодішню міжнародну систему як багатополосну, попри коаліційний характер відносин між провідними державами, які раніше чи пізніше ставали учасниками однієї з двох ворогуючих коаліцій.

Якщо світові війни означали системний перехід ініціативи у вирішенні міжнародних справ з політичної у військову сферу, відносини мирного часу потребували переосмислення цілей великих держав з акцентом на поєднання воєнних та невоєнних засобів.

На відміну від ситуації, яка спостерігалася після Першої світової війни, адміністрація Г. Трумена не тільки не відмовилася від активної присутності в Європі, але й ініціювала стратегію активного стримування СРСР, насамперед після встановлення Москвою комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Румунія, Болгарія) та в Азії. Проголошений Г. Труменом 12.03.1947 р. новий політичний курс передбачав надання економічної, фінансової та військової допомоги некомуністичним режимам та протидію розширенню політико-ідеологічного впливу СРСР. Г. Трумен бачив Європу зоною пріоритетних інтересів США та попереджав, що відмова Америки взяти на себе керівну роль як лідера вільного світу поставить під загрозу мир в усьому світі та «добробут нашої власної держави» [16]. В обґрунтуванні нового курсу важливим інструментом стало використання економічної допомоги як способу просування політичного впливу. Ворогом ліберальних свобод та основним політико-ідеологічним супротивником вважались «тоталітарні режими, які підживлюються злиднями і нестатками» та «досягають повної зрілості, коли надія людей на краще життя згасає» [16].

Стосовно європейських проблем нова зовнішньополітична доктрина наголошувала на наданні термінової допомоги Греції та Туреччині, що

суперечило «доктрині Монро», яка обумовлювала невтручання США в справи інших континентів. Натомість, як стверджували критики Г. Трумена, його доктрина повторювала практику «Священного союзу» європейських монархів, який захищав старі династичні режими і проти чого свого часу виступав президент Дж. Монро.

Посилення впливу США як головного центру сили та домінуючої держави Заходу забезпечувалося наданням масштабної економічної допомоги країнам Західної Європи («план Маршалла»), стабілізацією ситуації в Греції та Туреччині, встановленням системи зв'язків з арабськими монархіями Близького Сходу, застосуванням рішень щодо об'єднання окупаційних американської, британської та французької окупаційних зон у Німеччині. На додаток до існуючих, США суттєво розширили мережу воєнних баз та вдалися до розбудови регіональних воєнно-політичних союзів на постійній основі.

Більшовизація та політичні репресії в країнах Східної Європи, які опинилися в радянській сфері впливу, стимулювали зближення західноєвропейських держав. В 1948 р. Австрія, Бельгія, Велика Британія, Данія, Люксембург, Нідерланди, Франція, Швейцарія і Швеція уклали договір про співпрацю в економічній, соціальній, культурній та військових галузях, на базі якого виникла Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). Невдовзі, з започаткуванням секторальних проєктів, економічна взаємодія між країнами Західної Європи набувала чіткіших інтеграційних ознак.

Радянський проєкт міжнародної економічної інтеграції був представлений Радою економічної взаємодопомоги (1949–1991 рр.) – міждержавною організацією соціалістичних країн, створеною на противагу «плану Маршалла» та західноєвропейським інтеграційним ініціативам. До організації входили Албанія (1949–1961 рр.), Болгарія, НДР (1950–1990 рр.), Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина, Монголія (з 1962 р.), Куба (з 1972 р.), В'єтнам (з 1978 р.) та Югославія (брала участь у якості асоційованого члена з 1964 р.).

Система політичних зв'язків СРСР з країнами Східної Європи – Румунією, Угорщиною, Болгарією, в яких було проголошено створення перехідних режимів «народної демократії», будувалася в формі договорів про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. В 1948 р. договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу було укладено договір і з Фінляндією. Втім, на відміну ввід союзницьких договорів з країнами «народної демократії», специфічною ознакою договору з Фінляндією було закріплення її нейтралітету в можливих конфліктах між СРСР і Заходом.

На фоні суттєвого загострення суперечностей довкола Берліну, 12 країн (Бельгія, Великобританія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція, США і Канада) підписали договір про створення НАТО в якості постійно діючого оборонного союзу. Розміщення військових контингентів США на постійній основі та створення європейського командування НАТО означали перетворення американської військової та політичної присутності на головний чинник безпеки та фактичного гаранта успішного втілення західноєвропейського інтеграційного проекту. Як зауважував професор Женевського університету Д.Сиджанські, Європейське Співтовариство від самого початку передало США, – позарегіональній державі – відповідальність за оборону, яка була найважливішою складовою безпеки та стабільності регіону. Навіть після розпаду «Східного блоку» і саморозпуску Варшавського договору «європейська безпека залишилася спільною американо-європейською справою» з покладанням основної відповідальності на НАТО [17, с. 79].

На думку Д.Сиджанські, саме ці мотиви пояснювали відмову від ідеї Європейського оборонного співтовариства (1953–1954 рр.), створення якого могло б поставити під сумнів американську військову присутність та послабити НАТО. Роль США як гаранта безпеки Заходу суттєво впливала на позиціонування Великої Британії, Франції та ФРН, а також відносини між країнами Західної Європи в цілому. Членство країн-засновниць Європейського Співтовариства у НАТО дозволяло уникати визначення оборонної стратегії європейського

інтеграційного центру, хоча й послаблювало ефективність зовнішньополітичної координації. У внутрішньоєвропейському контексті провідну роль відігравала франко-німецька співпраця, а після розширення ЄС (1973 р.) – асиметричні баланси між Великою Британією та Францією (ядерними державами та членами РБ ООН), ФРН як «економічним локомотивом» та Італією. З огляду на неврегульованість «німецького питання», радянський аналог НАТО – Організація Варшавського договору (ОВД) – була створена лише 1955 р., після остаточного оформлення політичного устрою ФРН та ухвалення рішення про вступ ФРН до НАТО. До ОВД, яка проіснувала до січня 1991 р., входили Албанія (1955–1968 рр.), Болгарія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехословаччина. В міжнародно-політичному контексті поляризація охоплювала не тільки інституціональну сферу, однак поширилася й на весь спектр суспільно-політичних відносин. Найнебезпечніші ситуації, які загрожували прямим силовим зіткненням СРСР і США як держав-лідерів двох протилежних угруповань, виникали в зв'язку з війною в Кореї (1950–1953 рр.), будівництвом Берлінського муру (серпень - жовтень 1961 р.) та в ході Карибської кризи 1962 р.

В структурному відношенні відзначимо поступовий характер становлення біполярної міжнародної системи. Впродовж перехідного періоду (1945–1947/1948 рр.) відносини між колишніми союзниками поступово еволюціонували від охолодження до конфронтації. Важливими рисами біполярної системи були гонка озброєнь, насамперед ядерних, та широке використання регіональних конфліктів як непрямих форм суперництва поза межами європейського регіону, де зосереджувалися основні збройні сили наддержав та очолюваних ними воєнних блоків. В епоху біполярності міжнародні відносини між великими державами мали низку характерних ознак:

- Воєнно-політичні союзи виконували роль постійно діючих інститутів, що суттєво відрізняло їх природу від відносно нетривких коаліцій багатополлярної доби.

- Набула поширення практика встановлення лідерами двох основних угруповань центросилових союзів з регіональними державами, які ставали клієнтами та провідниками інтересів США і СРСР у стратегічно важливих районах.

- Ескалація регіональних конфліктів чималою мірою залежала від інтересів наддержав та відбувалася за рахунок центросилового втручання.

- Значну роль у процесах глобальної поляризації відіграла політико-ідеологічна складова.

Встановлення постійних військово-політичних союзів суттєво вплинуло на еволюцію міждержавної взаємодії, стримуючи суперечності між провідними державами Заходу. Хоча такі суперечності часом виходили на поверхню, наприклад під час Суецької кризи 1956 р. або війни Франції в Алжирі чи США у В'єтнамі, в головних питаннях, що стосувалися відносин між Сходом і Заходом, союзники по НАТО в основному дотримувалися правил координації та узгодження підходів.

Розподіл Європи між двома політико-системними угрупованнями супроводжувався створенням паралельних інституцій у військово-політичній та економічній сферах.

Перенесення акцентів суперництва на країни третього світу та врахування положень Статуту ООН, які засуджували агресію, позначилися на зміні правил війни. Після 1945 р. більшість війн та конфліктів або починалися без формального оголошення стану війни, або мали в своїй основі громадянські війни та латентні воєнні операції, які здійснювалися за наявного або прихованого зовнішнього втручання.

В ході еволюції біполярної системи спостерігалася повільна корекція системних виників. На початковому етапі міжнародна система тяжіла до жорсткої біполярної моделі, ознаками якої були концентрація збройних сил у Європі, гонка ядерних озброєнь, запекла ідеологічна конфронтація та масштабні регіональні війни, зокрема в Кореї (1950–1953 рр.) та В'єтнамі (1946–1954, 1964–1975 рр.). Альтернативна тенденція, яка дістала втілення в

спробах розрядки міжнародної напруженості, полягала в пом'якшенні суперечностей між ворогуючими союзами. З середини 1960-х рр., під впливом деколонізації та певного послаблення гегемонії США та СРСР біполярна система еволюціонувала в бік більшої структурної децентралізації. Підтвердженням цьому вважалося набуття КНР (з початку 1960-х рр.) та Францією (з середини 1960-х рр.) ролі автономних центрів сили [18].

В перебігу суперництва між США та СРСР, у разі небезпеки «проникнення опонента» до традиційної сфери впливу, реакція іншої наддержави мала зазвичай безкомпромісний характер, про що свідчили інтервенції СССР в Угорщині та Чехословаччині та США в Домініканській Республіці, Гренаді та інших подібних ситуаціях [19, с. 481].

На еволюцію міжнародних відносин суттєво вплинула Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі (1973–1975 рр.), покликана внести раціональні корективи в практику міждержавних стосунків та створити більш сприятливі умови для мирного співіснування країн з різним суспільним ладом і системами державного управління. Головна ідея, покладена в основу розрядки, полягала у визнанні цінностей миру та загальної безпеки як базових критеріїв, які мали мінімізувати напруженість попри продовження політичного суперництва, соціальні, економічні та ідеологічні розбіжності. В концептуальному відношенні Хельсінкський Заключний акт НБСЕ можна вважати спробою корекції біполярної системи в формі встановлення постійних механізмів взаємодії, визнання набору базових правил, включаючи незастосування сили та беззаперечне визнання кордонів, послаблення напруженості та допущення умов співпраці в основних сферах (безпека, економіка, наука, техніка та довколишнє середовище, гуманітарні та суміжні галузі). Вагомим дипломатичним результатом розрядки стали радянсько-американські договори та угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Хоча Хельсінкський Заключний акт декларував послаблення суперництва США і СРСР в європейському просторі, подальші події свідчили

про суттєвий відступ сторін від узгоджених політико-правових орієнтирів. В керівництві СРСР і США переважали уявлення про природний характер великої «геостратегічної гри», акценти якої переносилися на країни третього світу [20].

На межі 1980-х рр. стало помітним чим далі відчутніше відставання СРСР в економічній сфері, що позначилося на зміні розстановки сил між Сходом і Заходом. Приводом для чергового погіршення відносин між СРСР і Заходом стало введення радянських військ до Афганістану (грудень 1979 р.). Загострення конфронтації, пік якої припав на 1983 р., суттєво позначилося на стані європейської безпеки. Причиною чергового посилення напруженості стало розміщення в Великій Британії, ФРН, Італії, Нідерландах, а згодом і в Чехословаччині та НДР американських і радянських ракет середньої дальності, оснащених ядерними боєголовками. Доцільно зауважити, що рішення НАТО про розміщення американських ракет середньої дальності було ухвалено ще до початку воєнної операції радянських військ в Афганістані.

Проблему було знято з підписанням безстрокового радянсько-американського договору (08.12.1987 р.) про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності, що передбачав знищення ракет з середнім (від 1000 до 5500 км) та «меншим» (від 500 до 1000 км) радіусами. Внаслідок повного виконання умов договору до липня 1991 р. СРСР знищив 1846 ракетних комплексів та США – 846 комплексів. Процес скорочення ядерних озброєнь тривав і після розпаду СРСР.

Послабленню напруженості сприяла зміна політичного керівництва в СРСР. З обранням на посаду Генерального секретаря КПРС М. Горбачова були ініційовані суттєві кроки в бік нормалізації відносин з Заходом, включаючи переговори з контролю над озброєннями та скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Наприкінці 1980-х рр. керівництво СРСР розпочало виведення військ з країн-членів ОВД, а також погодилося на воз'єднання Німеччини шляхом вступу східних земель до складу ФРН (Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини від 12.09.1990 р.) [21].

Хоча період 1945–1991 рр. був позначений низкою криз і конфліктів, на відміну від 1930-х рр., за порівняно небагатьма винятками, європейські проблеми не створювали критичної загрози прямого конфлікту між НАТО і ОВД, у тому числі через взаємне визнання силового домінування США та СРСР у контрольованих ними територіальних зонах. Можливість ескалації конфліктних ситуацій довкола Західного Берліну була суттєво більшою в порівнянні з дестабілюючим впливом криз і суспільно-політичних конфліктів в Угорщині, Чехословаччині, Польщі або на Кіпрі. Стримане ставлення до цих подій з боку західних держав значною мірою пояснювалося домовленостями щодо розподілу сфер впливу, ухвалених на Ялтинській конференції 1945 р. та встановленням відносного військово-стратегічного паритету, який змушував обидві сторони суперництва утримуватися від застосування воєнної сили в зоні контролю протилежного військового-політичного угруповання.

Геополітичні вектори та еволюційні процеси після 1991 року

Європейський континент, який до 1991 р. був розділений між двома військово-політичними союзами, в політичному відношенні є зоною зосередження діяльності багатьох міждержавних об'єднань та міжнародних організацій, включаючи раду Європи як суто європейську структуру та ОБСЄ, яка має трансрегіональний характер.

Структура політичних, економічних та військових зв'язків свідчить про відносно однорідну, хоча, в деяких випадках, і перехресну участь країн Європи в двох умовних сферах – євроатлантичній та євразійській.

Попри умовність визначення трансатлантичного та євразійського просторів у якості стабільних критеріїв, у політичній практиці вони вирізняються насамперед через приналежність тих чи інших країн до основних інституціональних утворень. Основний критерій трансатлантичного, або євроатлантичного вектору визначається членством країн в НАТО, ЄС, Організації економічної співпраці та розвитку та пов'язаних із ними субрегіональних структурах взаємодії. Використання цих понять має певну специфіку. Поняття «трансатлантичні відносини» закріпилося за стосунками

США і Канади з ЄС як з інтеграційним центром. Окрім регулярних самітів США - ЄС, зміст цього напрямку визначається спільними планами дій, секторальними угодами та ініціативами. Важливий напрямок становлять переговори про умови трансатлантичної зони вільної торгівлі та інвестицій, які сторони планують завершити до кінця 2015 р. Поняття євроатлантичного партнерства та євроатлантичної інтеграції стосується переважно зовнішньої сфери відносин НАТО з іншими європейськими та євразійськими країнами. Поширення цього терміну було безпосередньо пов'язано з програмою НАТО «Партнерство заради миру» (1994 р.) та створенням Ради євроатлантичного партнерства (1997 р.). Офіційна функція цієї структури, що замінила раду Північноатлантичного співробітництва, полягала в розвитку стосунків між країнами-членами НАТО та іншими країнами Європи і пострадянського простору. Таким чином, «євроатлантичний формат» охоплює 50 країн – 28 країн НАТО і 22 інших учасника, включаючи позаблокові та нейтральні країни Європи, республіки колишнього СРСР та Югославії.

На початку 1990-х рр. євроатлантична модель безпеки ґрунтувалася на домінуванні та зональному розширенні західних «взаємопідтримуючих» інституцій. Між НАТО, ЄС, Радою Європи та ОБСЄ передбачався певний функціональний розподіл ролей з метою стимулювання трансформаційних процесів у Східній Європі та пострадянському просторі. Головне завдання цього проекту полягало в зміцненні впливу євроатлантичних структур у просторі ОБСЄ. Організаційним засобом стратегії розширення євроатлантичного співтовариства стало залучення до НАТО і ЄС нових європейських країн, які мали досягти відповідності встановленим критеріям. Якщо стратегічна концепція НАТО (2010 р.) визнала, що межі розширення альянсу охоплюють європейський простір, осяжні перспективи розширення ЄС визнано лише в субрегіоні Західних Балкан. На етапі п'ятої хвилі розширення ЄС у 2004 р. подальші перспективи збільшення членства були визнані нереалістичними, що зумовило започаткування Європейської політики сусідства та відклало дискусії щодо «кордонів Європи» на невизначений час.

Євразійський вектор почав привертати серйозну увагу лише після укладення за ініціативи Росії низки інтеграційних угод, які започаткували формування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану (2007–2009 рр.) та створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) в 2015 р. Окрім Росії, Білорусі та Вірменії євразійський вектор включає азійську частину пострадянського простору, низку організацій, створених його учасниками, включаючи СНД, Митний союз, ЄАЕС, ОДКБ та трансрегіональні об'єднання на кшталт ШОС.

Після фактичного скасування Ялтинсько-Потсдамського порядку, який відбувся за фактичної згоди та сприяння керівництва СРСР і завершився його розпадом, західні інституції почувалися господарями становища. Руйнування біполярної системи та самоліквідація СРСР не супроводжувалися укладенням системи угод, на відміну від попередніх системних криз, які, зазвичай, закінчувалися європейськими чи світовими війнами. США і НАТО відчули можливість звільнитися від низки правил і негласних домовленостей, яких великі держави за певними винятками більш чи менш послідовно дотримувалися за часів біполярної доби.

Згорання діалогу між Росією та Заходом у сфері безпеки, разом із загостренням конкуренції між інтеграційними проектами Росії та ЄС в Східній Європі (2013–2014 рр.) призвели до кризи європейської безпеки, ознаками якої стали анексія Криму, провокування збройного конфлікту в Донбасі та активізація воєнної діяльності Росії та НАТО на суміжних територіях. З точки зору системної еволюції, міжнародна криза довкола України була викликана спробою російського керівництва прискорити перехід до багатополарної міжнародної системи та досягти визнання легітимності силових методів розв'язання міжнародних суперечностей.

Сучасна конфігурація міжнародних відносин у Європі ґрунтується на співіснуванні декількох основних компонентів, вкрай слабо поєднаних інституційними зв'язками та спільними зобов'язаннями. В межах трансатлантичного вектору підтверджено домінуючу роль США та

активізовано діяльність НАТО як гаранта безпеки переважної більшості країн Європи, включаючи простір ЄС. Керівні установи ЄС не мають власної глобальної військової стратегії та, за винятком локальних воєнних операцій, фактично користуються потенціалом і гарантіями з боку НАТО. При цьому чітко заявлено, що безпекові гарантії НАТО поширюються лише на його членів.

Союзниками Росії з різним ступенем автономії зовнішньополітичного позиціонування виступають країни-члени ОДКБ (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан). В проміжній зоні між Росією та НАТО/ЄС перебуває низка позаблокових країн, до яких, незалежно від уподобань і позиціонування владних кіл, належать східноєвропейські (Україна, Грузія, Молдова, Азербайджан) та західнобалканські країни (Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина). Перебування східноєвропейських країн на перехресті сфер військово-політичного впливу НАТО та Росії збільшує їх вразливість у сферах економіки та безпеки.

Демонстративне застосування силових методів з боку Росії, активізація контактів в межах групи БРІКС, активне зближення з Китаєм та зухвала гра на суперечностях між членами ЄС та НАТО, включаючи Грецію, Туреччину, Угорщину та низку інших країн, символізують спробу прискорити перехід до багатополосної міжнародної системи. Застосовуючи наступальну агресивну тактику, російська політика прагне оминати тривалий латентний перехідний період, пов'язаний з поступовою зміною співвідношення сил. З нормативної точки зору криза європейської безпеки означає початок гри без правил, включаючи перегляд державних кордонів. Попри суттєві відмінності, за низкою типових ознак ситуація нагадує період 1930-х рр. Без огляду на сподівання багатьох європейських політиків про повернення до звичайного стану міждержавних відносин робити прогнози з приводу умов і форм врегулювання кризи європейської безпеки, вочевидь, зарано. Те ж стосується і відновлення правил міжнародної взаємодії, включаючи надання їм більшої обов'язковості, впровадження прийнятних гарантій стабільності та безпеки.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Carr E.H. The Twenty Years' Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations / E.H. Carr. – New York : Harper Perennial; 450th ed., 1964. – 244 p.
2. Maiolo J. Cry Havoc: How the Arms Race Drove the World to War, 1931-1941 / J. Maiolo. – New York : Basic Books, 2010. – 504 p.
3. Record J. Appeasement reconsidered: investigating the mythology of the 1930s / J. Record. – Carlisle, PA : Army War College, Strategic Studies Institute, 2005. – VI, 54 p.
4. C.A. MacDonald. The United States, Britain and Appeasement, 1936-1939 / C.A. MacDonald. – New York : Palgrave Macmillan, 1981. – 220 p.
5. Черчилль У.С. Вторая мировая война / У.С. Черчилль (в 3-х кн.). – М. : Воениздат, 1991. – Кн. 1. – Т. I-II. – 592 с.
6. Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 / М.И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2000. – 544 с.
7. «К международному положению». Передовая статья газеты «Известия». 11 мая 1939 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.doc20vek.ru/node/421>.
8. Пакт трех держав или Берлинский договор. 27 сентября 1940 г. // Мировое хозяйство и мировая политика. – 1940. – № 10. – С. 117.
9. Записка В.М. Молотова «Берлинский пакт о тройственном союзе». [Не позднее 30 сентября 1940 г.] // Документы ЦК ВКПб и Совнаркома 06.1940 – 03.1941. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdsa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1526&Itemid=30.
10. Суворов В. (Резун). Ледокол. Кто начал вторую мировую войну? / В. Суворов. – М. : Изд. дом «Новое время», 1992. – 351 с.
11. Бунич И.Л. «Гроза»: кровавые игры диктаторов / И.Л. Бунич. Пятистолетняя война в России. – Кн. 3. СПб : Облик, 1997. – 122 с.
12. Бунич И.Л. Операция «Гроза». Ошибка Сталина / И.Л. Бунич. – М. : Яуза, 2004. – 688 с.
13. Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13 (2-1). Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 – 22 июня 1941 г. – М. : ТЕРРА, 1994. – 368 с.
14. Молодяков В.Э. Несостоявшаяся ось: Берлин – Москва – Токио / В.Э. Молодяков. – М. : Вече, 2004. – 480 с. (Эпоха Сталина).
15. Декларация Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [<http://www.un.org/ru/aboutun/history/declaration.shtml>]
16. Truman Doctrine. President Harry S. Truman's address before a joint session of Congress, March 12, 1947. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/trudoc.asp
17. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского Союза / Д. Сиджански. – М. : Изд-во РГГУ, 1998. – 420 с.
18. Brecher M. Crises in the twentieth century / M. Brecher, J. Wilkenfeld, S. Moser. – Oxford, New York : Pergamon Press, 1988. – 280 p.
19. Лавренов С.Я. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах / С.Я. Лавренов, И.М. Попов. – М. : АСТ; Астрель, 2003. – 778, [6] с. – (Военно-историческая библиотека).
20. Brzezinski Z. Game Plan: A Geostategic Framework for the Conduct of the U.S.-Soviet Contest / Z. Brzezinski. – Boston, New York : Atlantic Monthly Press, 1986. – XIV, 288 p.
21. Договор об окончательном урегулировании в отношении Германии (Москва, 12 сентября 1990 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/276_500